

situne dei

Årsskrift för
Sigtunaforskning
2010

In honorem Sten Tesch

English Summaries

Redaktion:
Rune Edberg och Anders Wikström
Engelsk översättning och språkgranskning:
Christina Reid

Utgiven av Sigtuna Museum
ISSN 1653-8498

Lönnrunorna i Långgränd

En runinskrift och en ordlek från medeltidens Sigtuna

Magnus Källström

Sigtunas svarta jord är en guldgruva, inte minst för den som är på jakt efter vikingatidens och tidigmedeltidens skriftkultur, och så gott som varje större ingrepp i stadens kulturlager brukar ge nya fynd av runristade föremål. Så skedde också hösten 1995, när Sigtuna museum under ledning av Sten Tesch utförde en arkeologisk undersökning i Långgränd. Det 60 meter långa schaktet låg i höjd med kvarteret Professon 4 och vid undersökningen framkom bl.a. flera äldre gatunivåer samt anläggningar och kulturlager från en strandnära miljö (Wikström 2008). Fyndmaterialet kunde dateras från 1000-tal till 1200-tal, och från den yngsta perioden märks ett runristat revben med inskrift på två sidor.

Runbenet publicerades ganska omgående av Helmer Gustavson (1996a:17), som på den ena sidan (*fig. 1*) läste **haralt** dvs. mansnamnet *Harald(r)*. Ristningen på benets andra sida (*fig. 3*) uppfattade han som ”en lönnruneinskrift(?)” bestående ”av ett tiotal tecken” (se även Gustavson 1996b: 34). Den korta framställningen gav inte utrymme för någon närmare behandling av

den senare inskriften, och den har hittills inte fått någon tillfredsställande förklaring.

Benet är 84 mm långt och 30–35 mm brett. Den ena kanten är rakt avskuren, medan den andra har en mer ojämn brottyta. Runorna på den sida som bär personnamnet är 17–23 mm höga. Deras utseende framgår av *fig. 2* (efter teckning i Gustavson 1996a:17)

Runorna ska som nämnts läsas **haralt** och tolkas som en form av mansnamnet *Haraldr*. Inskriften är av allt att döma bevarad i sin helhet. Avståndet mellan den avslutande **t**-runan och den rakt avskurna kanten uppgår 10 mm och här finns inga spår av runor. När ett ensamstående namn dyker upp i runskrift är det vanligast att det står i sin grundform dvs. nominativ. I detta fall saknas dock den förväntade nominativändelsen *-r*, vilket kan vara ett tecken på att inskriften är eftervikingatida.

Namnet *Haraldr* verkar inte ha varit särskilt vanligt i Uppland under vikingatiden, och i runinskrifterna finns bara två belägg, som båda härrör från den västligaste delen av landskapet. Namnet förekommer dels på Testebysten i Vårfrukyrka

(U 769), dels på den runsten som 1972 påträffades vid Skinna i Tillinge (Jansson 1973). Inte heller i andra landskap tillhör namnet de vanligare, men spridda belägg finns på runstenar från Södermanland, Småland, Västergötland och Öland (se vidare Jansson 1973:148). Betydligt vanligare har *Haraldr* varit i Danmark och det anses ha spritts därifrån till Norge genom kungaätten (Kousgård Sørensen 1958:246). I det senare området blir dock namnet mer allmänt brukat först under 1200-talet (ibid.). I Sverige förekommer *Harald* under medeltiden främst inom frälseätterna, och det har då sin tyngdpunkt i götalandskapen, framför allt i Östergötland och Småland (SMP 3:160).

Den lättolkade namninskriften på benets framsida kontrasterar skarpt mot det som möter när man försöker läsa runorna på den andra sidan. Här uppträder nämligen runtecken av en mer förbryllande typ. Dessa mäter 12–16 mm i höjd och deras utseende framgår av *fig. 4* (efter Gustavson 1996a).

Inskriften är bevarad i sin helhet, även om en liten skada har drabbat den första runan. Denna äventyrar dock inte läsningen på något sätt. Sammanlagt består texten av 11 tecken, varav några utgörs av de enkla runorna **s** och **i**, medan andra är bindrunor sammansatta av 3–4 olika runtecken. Frågan är hur dessa ska utläsas. Den vanligaste verkar vara att en bindruna ska läsas från vänster till höger och uppifrån och ned, men det finns också exempel på andra läsordningar och principer (se MacLeod 2002). I åtminstone ett fall – den berömda Kvinnebyamuletten från Öland – verkar det t.o.m. som om avsikten är att läsaren helt enkelt ska bortse från vissa av komponenterna i bindrunorna för att texten ska bli tolkningsbar (se vidare Westlund 1989:44ff.; MacLeod 2002:169ff.).

Hur bindrunorna på benet från Långgränd ska dechiffreras är inte lätt att säga, men det enklaste är att pröva den läsordning som nämndes inledningsvis. Man får då följande text:

s i sas i khsa i ssa i ksa i s

5

10

Endast i det sjunde tecknet finns det anledning att diskutera ordningen mellan komponenterna. En strikt läsning från toppen och ned ger som ovan **ssa**, men man skulle också kunna överväga läsordningen **sas**, särskilt som den andra **s**-runan är spegelvänd. Inte heller detta ser vid första påseende ut att vara särskilt meningsgivande, men sätter man alla runorna i en följd får inskriften detta utseende:

sisasikhsaisasiksais

Något som genast faller läsaren i ögonen är att runföljderna **sa** och **sik** återkommer flera gånger i texten med en viss regelbundenhet. Just denna kombination av ”ord” leder tankarna till inskriften på en runristad träpinne (B566) från Bergen i Norge, där texten lyder:

huat sa sa er i sa sa sik sa sa (e)r i sa sa : sis(i)...

James Knirk (1994:196) har övertygande tolkat denna inskrift som en ordlek motsvarande ett fornvästnordiskt *Hvat sá sá, er í sá sá? Sik sá sá, er í sá sá ...* “What did he see who looked into the tub? He saw himself, he who looked into the tub”. Ordleken bygger på tre homonyma ord: det demonstrativa pronomenet *sá* m. ’han, den’, preteritumformen i singularis av verbet *sjá* ’se’ samt den oblika formen av substantivet *sár* m. ’så, stort kar’. Knirk (ibid.) nämner som en modern motsvarighet till denna ordlek “the

Fig. 1. Framsidan av benet från Långgränd med namnet *Haraldr*.
Foto Bengt A. Lundberg/Kulturmiljöbild.

† H R I M ↑

Fig. 2. Runinskriften enligt Gustavson 1996a.

Fig. 3. Benets baksida med lönnrunorna.
Foto Bengt A. Lundberg/Kulturmiljöbild.

N I Y M I P I K I V I N

Fig. 4. Runinskriften enligt Gustavson 1996a.

English jocular statement about the sailor who ‘went to sea, and what did he see? He saw the sea.’”

Av allt att döma innehåller inskriften på benet från Långgränd en liknande ordlek, och mittpartiet låter sig utan större problem uppdelas i följande ord:

sa sikh sa i sa sik sa

Sā(s) sik sã ī sã, sik sã

”Den (som) sig såg i sã, sig såg”

Skrivningen **sikh** med **kh** för /k/ är kanske lite oväntad, och möjligen ska inte krysset i bindrunan utläsas som en **h**-runa, utan som ett kryssformigt skiljetecken (×). Detta påverkar dock inte tolkningen i stort.

Fyra runor är fortfarande oförklarade: de inledande runorna **si** och den avslutande runföljden **is**. Märkligt nog finns på den ovan nämnda runpinnen från Bergen en defekt runföljd som inleds med **sis(i)**... Vad dessa runor står för är inte lätt att säga, men en motsvarande upprepning av runorna **si** eller **se** förekommer även i andra inskrifter från samma område. På en trekantig pinne med beteckningen B404 kan man t. ex. läsa **sese : se : sese : snot : uliota :**, vilket Knirk (1994:196) har tolkat som ”??? (perhaps: Sessi (=Cecilia?), look at Sessi!), a not ugly woman”. Att **sese** skulle återge en annars okänd hypokorism av namnet *Cecilia* verkar dock mindre troligt. Mer tilltalande är att gissa på en ordlek, som bygger på likheten mellan fvn. *sessi* m. ’bänkkamrat’ samt böjda former av verbet *sjá* ’se’ och substantivet *sess* m. ’bänk’. Med utgångspunkt i konstruktionen *sjá e-m e-t* ’skaffa ein noko’ (Norrøn ordbok s.v. *sjá* 7) skulle man kanske våga anta att meningen är *Sessi! Sé sessi snót óljóta!* ”Bänkkamrat! Skaffa åt bänken en oful kvinna!”.

Den aktuella Bergeninskriften har i så fall inte något direkt samband med Sigtuna-

benets **si** med undantag för att denna runföljd enklast kan tolkas som en imperativform av verbet runsv. *sēa*, fvn. *sjá* ’se’. Den kan ha fungerat som en uppmaning till läsaren att tyda runorna. Verbet *sjá* har nämligen i fornvästnordiskan också betydelsen ’skjøne, forstå (*e-t*)’ (Norrøn ordbok s.v. *sjá* 5) och förekommer bl. a. i samband med lösning av gåtor. En motsvarande användning av ordet i runsvenskan kan finnas på Lundstenen i Valbo, Gästrikland (Gs 12), där man i stället för en tidigare antagen ristarsignatur troligen ska läsa **runor ritar hu(a)(i)msr** *Rūnar rēttar hvæim’s s(ē)R* ”Rätta runor för envar som förstår” (se vidare Källström 2007:180).

Vad som återstår att förklara är de avslutande runorna **is**. Enligt en tanke kan de utläsas som *(ī) īs(i)* ”i isen” eller eventuellt *(ā) ās(i)* ”på isen”, vilken förutsätter en dubbelläsning av antingen runan **i** eller den föregående **a**-runan. Att en runa ska läsas två gånger utgör knappast något större problem, och troligen finns ett sådant exempel redan tidigare i inskriften (**sasik** som kan utläsas som *sa’s sik* ”den som sig”). Mer problematiskt är kanske den saknade dativändelsen *-i* som man väntar efter en preposition som anger befintlighet. Redan i det fornsvenska lagspråket finns dock exempel på att denna ändelse saknas och detta är särskilt vanligt efter lång stavelse (se Noreen 1904:284, § 383.3), vilket det i detta fall rör sig om.

I valet mellan de båda möjligheterna ligger väl *(ī) īs(i)* ”i isen” närmast till hands. Man skulle i så fall kunna tänka sig att ytvattnet i sã var fruset, och att personen som tittade ner i den såg sin spegelbild i isen.

Sammanfattningsvis kan alltså inskriften på baksidan av runbenet från Långgränd läsas och tolkas på följande sätt:

si sa sikh sa i sa sik sa is

Sē! Sā(s) sik sā ī sā, sik sā (ī) īs(i).

”Se! Den (som) sig såg i sån, sig såg i isen”

Som framgår av uppställningen ovan råder en sträng symmetri i texten, där runföljderna **sa sik(h) sa** grupperas kring den centrala **i**-runan, samtidigt som inskriften inleds med **si** och avslutas **is**. Det ser närmast ut som om ristaren har laborerat med en sorts palindrom fast på ordnivå. Om man väljer att bortse från några av komponenterna i bindrunorna blir resultatet dessutom en sekvens som endast består av **s**- och **i**-runor: **sisisisis**. Förmodligen beror inte heller detta på någon tillfällighet, men vad syftet kan ha varit är inte lätt att säga. Möjligen skulle man kunna tänka sig en didaktisk lek med runor, där stavelsen **si** spelade en särskild roll och där resultatet blev den ovan nämnda ordleken.

Benet kan genom fyndomständigheterna dateras till 1200-tal. Detta styrks av flera runformer, särskilt den slutna **r**-runan, vilken talar för en medeltida datering. Också **s**-runan, där den nedre stapeln i flera fall har fått full runhöjd, pekar i samma riktning. Denna variant av **s**-runan är framför allt känd från Gotland, där den enligt Elisabeth Svärdström (i GR 2:3) är ”mycket vanlig, redan från 1200-talet”. De ensidiga bistavarna i **a**-runorna säger mindre i detta sammanhang, eftersom denna runform förekommer under både vikingatid och medeltid. Mer anmärkningsvärt är kanske att **t**-runan ännu har dubbelsidiga bistavar, vilket är ett vikingatida drag. Av fynd från bl. a. kvarteret Professorn 1 framgår dock att denna runform användes i Sigtuna ännu under 1100-talets senare hälft (t.ex. Sl 63 och Sl 64 i Gustavson 2000:21ff.). Runformerna

stämmer alltså väl överens med den stratigrafiska dateringen av fyndet.

Den ordlek som med lite olika utformning förekommer på B566 och på runbenet från Långgränd är inte alls enastående i runinskrifterna, utan ytterligare exempel finns både i Bryggenmaterialet (B617) och från utgrävningarna på Folkbibliotekstomten i Trondheim (A162 = N 825; se Hagland ms.). Därtill kommer den märkliga runpinnen från Narsaq på Grönland, som av allt att döma bär ännu en variant. Texten lyder här × **o : sa : sa : sa : is : osa : sat**, vilket Jón Helgason (1977:198ff.) halvt på skämt, men samtidigt mycket övertygande har tolkat som *Á sá sá sá es á sá sat* dvs. ”På (en) så såg den som på (en) så satt”. Narsaqpinnen ska sannolikt dateras till tiden omkring år 1000 (se Stoklund 1993:49) och utgör det äldsta exemplet i gruppen. De övriga är ett par hundra år yngre. B617 kan efter fyndomständigheterna dateras till ca 1170–98, B566 till ca 1200(?), medan A162 tillhör perioden ca 1225–75 (Dateringarna bygger på uppgifter i Runarkivets databas). Inskriften från Sigtuna bör som nämnts ovan ha tillkommit under 1200-talet och sällar sig därmed till de senare.

De tidigare kända varianterna av ordleken har alla en västnordisk proveniens, och förekomsten av just namnet *Haraldr* på Sigtunabenet kan också peka västerut. Man skulle därför kunna fråga sig om inskriften kan ha ristats av någon person från detta område. Runformerna – framför allt **t**-runan med dubbelsidiga bistavar och den ”gotländska” **s**-runan – talar dock för inskriften snarast hör hemma i ett östnordiskt sammanhang.

Ordleken på Sigtunabenet är tidlös, och liknande ordlekar går även att hitta i vår egen tid. Som nämnts har Knirk pekat på ett

snarligt exempel från engelskt språkområde. Ännu mer slående är kanske likheten med det som författaren och tullinspektören Elias Sehlstedt (1808–74) skaldade när han 1872 i solnedgången betraktade utsikten över sjön mot Alnön i Sundsvall (Sehlstedt 1876:131):

Och hela hamnen som en spegel låg;

Och såg vid såg jag såg, hvarthelst jag såg.

Referenser

- A + nr = Preliminär numrering i Runearkivet (Oslo) för runinskrifter funna i Norge efter 1960, som ännu inte är publicerade i Norges innskrifter med de yngre runer. 1–. 1941ff.
- B + nr = Preliminär numrering i Runearkivet (Oslo) för runinskrifter funna i Bergen, som ännu inte är publicerade i Norges innskrifter med de yngre runer. 1–. 1941ff.
- GR = *Gotlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén, Sven B. F. Jansson & Elisabeth Svärdström. 1–2. 1962–78. (Sveriges runinskrifter 11–12.) Stockholm.
- Gs + nr = Nr i *Gästriklands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson 1981. (Sveriges runinskrifter 15:1.) Stockholm.
- Gustavson, H. 1996a. Verksamheten vid Runverket, Stockholm. *Nytt om runer* 11.
- Gustavson, H. 1996b. Runornas Sigtuna. *Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Red. S. Tesch & R. Edberg. Sigtuna.
- Gustavson, H. 2000 (publ. 2001). Verksamheten vid Runverket i Stockholm. *Nytt om runer* 15.
- Hagland, J. R. ms. *Runer frå utgravningane i Trondheim bygrunn 1971–94. Med eit tillegg av nyfunne innskrifter elles frå byen* (N774–N894). <http://www.hf.ntnu.no/nor/Publik/RUNER/runer-N774-N894.htm>
- Jansson, S. B. F., 1973. Skinnastenen i Tillinge. *Fornvännen* 68.
- Jón Helgason 1977: *Á sá sá sá es á sá sát. Grip-la 2*. (Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 7.) Reykjavík.
- Knirk, J. E. 1994. Learning to write with runes in medieval Norway. *Medeltida skrift- och språkkultur. Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv 2. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992*. Red. I. Lindell. Stockholm.
- Kousgård Sørensen, J. 1958. *Danske bebyggelsenavne på -sted*. (Navnestudier udg. af Stednavneudvalget 1.) Köpenhamn.
- Källström, M. 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm.
- MacLeod, M. 2002. *Bind-Runes. An Investigation of Ligatures in Runic Epigraphy*. (Runrön 15.) Uppsala.
- N + nr = Nr i *Norges innskrifter med de yngre runer*. Utg. av Magnus Olsen et al. 1–. 1941ff.
- Noreen, A. 1904. *Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle.
- Norrøn ordbok = Heggstad, L., Hødnebo, F. & Simensen, E. *Norrøn ordbok*. 4. utg. av Gammalnorsk ordbok ved M. Hægstad & A. Torp. 1993. Oslo.
- Runearkivet, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Sehlstedt, E. 1876. *Samlade sånger och visor*. 5. Stockholm.
- SMP = *Sveriges medeltida personamn*. [Numera:] Utg. av Institutet för språk och folkminnen. 1–. 1967ff. Uppsala.
- Stoklund, M. 1993. *Objects with runic inscriptions from Ø 17a. Narsaq – a Norse landnáma farm*. (Meddelelser om Grønland, Man & Society 18.) Köpenhamn.
- U + nr = Nr i *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén & Sven B. F. Jansson. 1–4. (Sveriges runinskrifter 6–9.) 1940–58. Stockholm.

- Westlund, B. 1989. Kvinneby – en runinskrift med hittills okända gudanamn? *Studia Anthroponymica Scandinavica* 7.
- Wikström, A. 2008. *Up. Sigtuna, Långgränd. Rapportsammanställning*. (Sigtuna Museums undersökningsverksamhet, SMUV.)

Summary

An animal rib with runic inscriptions on both sides was unearthed during a 1995 excavation in Långgränd, Sigtuna. One of the inscriptions reads **haralt**, which obviously renders the personal name *Harald(r)*. The other inscription, which has yet to be interpreted, consists of 11 characters, among them several complicated bind-runes. If the runes are read from left to right and the elements of bind-runes in the main are taken from top to bottom, the inscription can be transliterated as follows:

sisasikhsaisaisiksais

The rune sequences **sa** and **sik** and their distribution is reminiscent of a pun or play on words, which occurs in a couple of mediaeval runic inscriptions, e.g. on a runic stick from Bergen in Norway (B566). This inscription reads **huat sa sa er i sa sa sik sa sa (e)r i sa sa : sis(i)...**, which James Knirk (1994:196) has interpreted as *Hvat sá sá, er í sá sá? Sik sá sá, er í sá sá...* “What did he see who looked into the tub? He saw himself, he who looked into the tub”. The runic inscription from Långgränd obviously conveys a message with a similar meaning, and according to the present author it can be construed as *Sē! Sā (s) sik sā ī sā, sik sā īs(i)* “Look! He who saw himself in the tub, he saw himself in the ice”. The possible reference to “ice” in the latter part of the inscription is somewhat obscure, but the background might be that the water in the tub was frozen, and that the person saw his own reflection in the thin ice. On archaeological grounds, the inscription is dated to the 13th century. The shape of the runes supports this dating.